

УДК 347.426

Валерій Петренко,*економіст, студент юридичного факультету
інституту післядипломної освіти**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Стаття присвячена дослідженню поняття моральної шкоди, що міститься в науковій літературі та чинному законодавстві. У статті розглядаються актуальні питання щодо поняття моральної шкоди. Сформульоване визначення поняття моральної шкоди. Проаналізовано зміст моральної шкоди.

Ключові слова: моральна шкода, шкода, розмір моральної шкоди, компенсація моральної шкоди.

Постановка проблеми. Проблема відшкодування моральної шкоди фізичній або юридичній особі за рахунок державного бюджету України не нова. Вперше питання про таку відповідальність порушувалося ще в 1985 р. на засіданні Генеральної Асамблеї ООН. В Україні бажання вирішити цю проблему в повному обсязі залишається тільки благим наміром, незважаючи на те, що перші кроки в цьому напрямі вже зроблено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі юридичного права людини на компенсацію моральної шкоди присвячено праці багатьох учених, які є представниками різних галузевих юридичних наук. Так, у радянський період, а пізніше в Україні та Російській Федерації вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені, як: М.М. Агарков, С.М. Антосик, Б.Т. Безлепкін, А.М. Белякова, С.А. Белякін, Д.В. Боброва, Л.В. Брусніцин, К.І. Голубев, М.І. Гошовський, В.К. Грищук, О.П. Кучинська, П.Н. Гусаковський, С.Є. Донцов, В.В. Глянцев, В.А. Дубрівний, А.М. Ердєлевський, А.М. Карпукхіна, М.І. Козюбра, Л.Д. Кокорев, О.М. Кокун, Л.О. Красавчикова, О.В. Крикунов, М.С. Малєїн, М.М. Малєїна, І.Л. Марогулова, Є.Є. Мачульська, Є.А. Міхно, С.В. Наріжний, В.Т. Нор, В.П. Паліюк, В.Н. Парашенко, В.Я. Понарін, І.І. Потеружа, П.М. Рабінович, З.В. Ромовська, А.М. Савицька, В.М. Савицький, С.Ф. Сокол, Н.С. Шимон та інші.

Метою статті є висвітлення позицій законодавця, правозастосовної практики щодо регулювання питань визначення поняття моральної шкоди та висвітлення шляхів удосконалення інституту моральної шкоди за законодавством України.

Виклад основного матеріалу. Звертаємо вашу увагу, що немає єдиного підходу до визначення поняття моральної шкоди як

на науковому рівні, так і в законодавстві. У науці досі триває дискусія щодо його визначення. Деякі визначення, що містяться в нормативних актах, мають вузький характер, деякі – більш широкий.

Натепер є розширена законодавча база, яка закріплює право громадянина на відшкодування моральної шкоди, а саме: Конституція України [1], Цивільний кодекс України [2], Кодекс законів про працю [3], закони України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. [4], «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. [5], «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. [6], «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. [7] тощо. Крім вказаного, велике значення для визначення поняття моральної шкоди має судова практика: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» (лист Міністерства юстиції України від 13 травня 2004 р. № 35-13/797) [8] та інші.

Інститут відшкодування моральної шкоди має цивільно-правову природу, однак, відшкодування моральної шкоди характерно не тільки для цивільно-правових відносин, тому норми, що регулюють відшкодування моральної шкоди, містяться в багатьох нормативно-правових актах, що свідчить про його міжгалузевий характер. Це поняття не є універсальним і однаковим. У нормативно-правових актах воно трактується по-різному, оскільки кожен закон чи підзаконний нормативний акт регулює певний вид правовідносин, то і поняття «моральна шкода» формується відповідно до потреб таких правовідносин. Доречно припустити,

що закріплені законодавцем різні поняття досліджуваного правового явища зумовлюються залежно від виду правопорушення, яким завдається моральна шкода, а також колом їхніх суб'єктів, що спричиняють такий вид шкоди.

Уперше законодавець згадує поняття моральної шкоди в преамбулі до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р., де зазначається про прагнення держави в особі Верховної Ради «...забезпечити посилену на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їхнім сім'ям...». Однак у цьому нормативному акті не дається визначення моральної шкоди [9, с. 31].

У Конституції України містяться лише окремі статті (32, 56, 62, 152), в яких згадується моральна шкода, але не розкривається її сутність [1, ст. ст. 32, 56, 62, 152]. Закріплення на конституційному рівні правових положень щодо відшкодування моральної шкоди є важливим правовим засобом захисту. У Цивільному кодексі (далі – ЦК України), як і у Конституції України, не дається визначення ні матеріальної, ні моральної шкоди. Законодавець визначає поняття «моральна шкода» через перелік обставин, в яких виражається моральна шкода. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи [2, ст. 23].

Із вказаного переліку зрозумілою видається позиція законодавця, який не наводить визначення моральної шкоди, адже таке визначення було б доволі громіздким, оскільки мало б охопити всі суттєві ознаки поняття. Заслугове на увагу поняття моральної шкоди, що надається у ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», де зазначається, що моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру [7, ст. 4].

Це визначення було продубльоване в Законі України «Про міліцію», який втратив чинність на підставі Закону України № 580-VIII (580-19) від 02.07.2015, до якого Законом України від 12.05.2010 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо посилення правового захисту громадян та запровадження механізмів реалізації конституційних прав громадян на підприємницьку діяльність, особисту недоторканність, безпеку, повагу до гідності особи, правову допомогу, захист) внесені відповідні зміни [10]. Недоліком поняття, наданого в цих законах, є те, що в них робиться акцент на тому, що суб'єктом, який зазнає такої шкоди, є «громадянин». Виникає питання: чому законодавець не використав термін «особа», адже моральну шкоду можуть зазнавати як громадяни, так і піддані інших держав, а також особи без громадянства [12, с. 123].

Визначення поняття моральної шкоди, що наводиться у вказаних законах, стосується тих випадків, коли внаслідок незаконних дій правоохоронних органів змінюється звичний спосіб життя особи, її соціальні зв'язки. З огляду на це таке визначення є дещо специфічним, адже воно тільки стосується особи, що втягнута в кримінальний процес незаконними діями правоохоронних органів, що, своєю чергою, призвело до заподіяння моральної шкоди [12, с. 124].

Порівняно з переліком, закріпленим у ст. 23 ЦК України, визначення, що надається в Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» [7], є видовим поняттям стосовно першого. Так, у п. 2 ст. 23 ЦК України законодавець визначає більш розширено суб'єкт, тобто ним може бути кожний, хто протиправною поведінкою спричинив особі страждання, а також більш детально розкривається, в чому такі страждання можуть проявлятися [2, ст. 23].

Заслугове на увагу визначення поняття моральної шкоди, що надане в Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. У ст. 1 цього Закону дається таке визначення моральної шкоди: шкода, яка заподіяна особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, яка призвела або може призвести до збитків, що мають матеріальне вираження [12, ст. 1].

Таке визначення моральної шкоди поширюється на відносини, що виникають у сфері зовнішньоекономічної діяльності, яка визначається в законі як діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудо-

вана на взаєминах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами. Вказане визначення моральної шкоди є досить простим. Однак, незважаючи на простоту і на перший погляд зрозумілість, воно все ж має деякі недоліки.

Особливістю визначення, що надане в Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність», є те, що в цьому Законі передбачається відшкодування «у разі заподіяння шкоди, яка може призвести до збитків», чого не вимагається за ЦК України.

Відповідно до ст. 23 ЦК України відшкодування моральної шкоди відбувається у разі, коли особі вже заподіяно шкоду, а не передбачається відшкодування моральної шкоди за збитки, які можуть статися. Такий випадок у ЦК України визначається як «упущена вигода» і переважно вона відноситься до випадків відшкодування майнової шкоди, що і передбачено ст. 22 ЦК України. Також у цьому визначенні йдеться про «особисті немайнові права суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності». У самому Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» не передбачається перелік цих особистих немайнових прав суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, а отже, перелік цих прав слід шукати в інших нормативних актах. Також цей Закон не згадує про порушення майнових прав, які також можуть зумовити настання моральної шкоди [12, с. 167].

Цікавим є сам підхід до визначення. Законодавець дає поняття «моральна шкода» через родові поняття «шкода», водночас у попередніх двох законах, а саме в Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», а також у Законі України «Про міліцію», який втратив чинність на підставі Закону України № 580-VIII (580-19) від 02.07.2015, «моральна шкода» визначається як страждання. Розбіжність у підходах можна пояснити тим, що в Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», а також Закону України «Про міліцію», який втратив чинність на підставі Закону України № 580-VIII (580-19) від 02.07.2015, – різний суб'єкт, якому заподіюється моральна шкода. У цих законах акцент робиться на шкоду, яка заподіяна «громадянинуві» [10].

У Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» суб'єктом, якому завдається моральна шкода, є суб'єкт господарювання, а це можуть бути не тільки фізичні особи, які займаються такою діяльністю, але

й юридичні особи та об'єднання фізичних і юридичних осіб, а також структурні одиниці іноземних суб'єктів господарської діяльності, які не є юридичними особами.

Саме тому законодавець по-різному підходить до визначення поняття моральної шкоди в Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» та Законі України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду».

Статті 28, 49, 50 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України) регулюють відносини, пов'язані з компенсацією шкоди, проте не дають визначення поняття «моральна шкода», а в статтях 28, 50 КПК України навіть згадки про цей вид шкоди немає. В. П. Паліюк в рамках кримінального процесу визначає моральну шкоду як: моральні та фізичні страждання, заподіяні злочинном потерпілій особі, що спричинили втрати немайнового характеру [9, с. 168–169].

Проаналізувавши визначення, що наведені у законодавстві, доречно було б порівняти їх із визначенням, яке міститься у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4 [13]. Хоч ця Постанова не є джерелом права, однак вона широко використовується суддями у постановленні судових рішень. Так, у п. 3 цієї Постанови під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. У цьому понятті аналогічно до ЦК України акцент робиться на моральних та фізичних стражданнях особи [13].

З проведеного аналізу законодавства та рекомендацій судовій практиці можна констатувати, що здебільшого акцент робиться саме на стражданнях, які поділяються на фізичні та моральні (психічні). Фізичні страждання розглядають як фізичний біль, функціональний розлад організму, зміни в емоційно-вольовій сфері, інші відхилення від звичайного стану здоров'я, які є наслідком дій (бездіяльності), що посягають на немайнові блага або майнові права громадянина. Фізичні страждання також можуть бути і не пов'язані з органічними ушкодженнями, якоюсь хворобою чи травмою.

Поняття моральних страждань – складніше. Під моральними стражданнями як емоційно-вольовими переживаннями людини розуміються пережиті нею почуття приниження, роздратування, пригніченості, гніву,

сорому, розпачу, неповноцінності, стану психологічного дискомфорту тощо.

Визначення моральної шкоди через страждання означає, що вони мають бути відображені у свідомості потерпілого та викликати негативні психічні наслідки. Вони є визначальними показниками настання моральної шкоди.

Поняття душевних страждань складне, адже це ті процеси, які проходять у свідомості людини і дати їм визначення за допомогою лише юридичної термінології практично неможливо [9, с. 170].

Щодо втрат немайнового характеру, то, враховуючи їх глибину (тобто ступінь), вони можуть бути короткочасними (тобто такими, які з часом зникають), тривалими (більш складні розлади в житті особи, які супроводжуються втратою певних життєвих перспектив, наприклад роботи, кар'єри тощо) та неоправданими (негативні наслідки, що залишаються назавжди і змінюють усе життя, яке стає неповноцінним, оскільки жодне нове благо не може замінити втрачене, – каліцтво, знівечення, смерть близької людини тощо). Простежується також, що втрати немайнового характеру є похідними від душевних і фізичних страждань.

У понятті, що надане у Постанові Пленуму Верховного Суду України, вказується, що одним із його складників є «негативні явища». Однак у судовій практиці не розкривається, що саме розуміти під негативними явищами.

Цікавим є визначення моральної шкоди, що надане у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» від 12 квітня 1996 р. № 5, в абзаці 2 п. 23 під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру, яких споживач зазнав внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, що настали через незаконні винні дії продавця, виробника, виконавця або через їхню бездіяльність [14, п. 23].

Для більш повного аналізу наявної судової практики щодо тлумачення поняття моральної шкоди слід звернутися до роз'яснення Вищого Господарського Суду України та його бачення цього явища, хоча воно стосується суб'єктів господарювання (юридичних осіб). Так, у роз'ясненні Вищого Арбітражного Суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди» від 29 лютого 1996 р. № 02-5/95 у п. 2 моральною визнається шкода, заподіяна організації порушенням її законних немайнових прав [15, п. 2].

Висновки

На підставі вищевикладених визначень, що аналізувались, пропонуємо поняття моральної шкоди розглядати як втрати чи зменшення благ немайнового характеру, що спричинені неправомірними діями і породжують у особи, яка зазнала цих втрат, право на їх відшкодування.

Поняття моральної шкоди є базисним поняттям для інституту відшкодування моральної шкоди. Це визначення не заслугове на універсальність, а лише є спробою дати найбільш широке поняття, яке б охоплювало всі суттєві ознаки, які були б характерні для моральної шкоди.

Поняття «моральна шкода» входить до інституту відшкодування моральної шкоди, який має цивілістичний характер, проте воно також існує і на рівні інших галузей права, а тому може вважатися міжгалузевим, що, своєю чергою, зумовлює різноплановість і неоднаковість визначення поняття «моральна шкода» в різних нормативних актах, адже в кожному законі надається визначення, що підходить до урегульованих ним правовідносин.

Отже, моральна шкода – це протиправне приниження (або замах на приниження) гідності людини, яке викликає в її психіці негативні процеси і стани. Вона полягає саме у втратах, тих негативних наслідках немайнового характеру, які виникли через страждання. Наприклад, певні зміни в житті особи: 1) неможливість реалізувати свої звички, бажання; 2) погіршення стосунків у колективі, в сім'ї; 3) втрата роботи, можливості зробити кар'єру; 4) втрата довіри близьких людей, довіри потенційних контрагентів за договорами тощо. Душевні страждання, яких особа зазнає внаслідок посягання на її особисті немайнові чи майнові права і блага, можуть виявлятися у збентеженості, страхі (припустимо, за подальшу долю сім'ї, кар'єри, майна), переживаннях, хвилюваннях, емоційному неспокої тощо. Як наслідок, особа втрачає можливість приймати правильні рішення, продовжувати звичний для неї спосіб і режим існування. Ці зміни примушують особу докладати додаткових зусиль для організації свого життя, вони є показниками наявності моральної шкоди.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15n.

3. Кодекс законів про працю від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

4. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.

5. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21.12.1993 № 3759-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>.

6. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 № 3792-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>.

7. Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» від 01.12.1994 № 266/94-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80>.

8. Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» (Лист Міністерства юстиції України від 13.05.2004р. №35-13/797). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04.

9. Паліюк В.П. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди : монографія. Вид. 2-е, випр. та доп. Київ : Право, 2000. 272 с.

10. Закон України «Про міліцію» (втратив чинність на підставі Закону України № 580-VIII (580-19) від 02.07.2015) від 20.12.1990 № 565-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.

11. Цивільний кодекс України : коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. Одеса : Юридична література, 2010. 1280 с.

12. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 № 959-XII. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/959-12>.

13. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.

14. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» від 12.04.1996 № 5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96>.

15. Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди» від 29.02.1996 № 02-5/95. URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/SD96007.html.

Статья посвящена исследованию понятия морального вреда, которое содержится в научной литературе и действующем законодательстве. В статье рассматриваются актуальные вопросы понятия морального вреда. Сформулировано определение понятия морального вреда. Проанализировано содержание морального вреда.

Ключевые слова: моральный вред, вред, размер морального вреда, компенсация морального вреда.

The article is devoted to the study of the concept of moral damage contained in the scientific literature and current legislation. The article considers the contemporary issues related to the concept. The definition of the concept of moral damage is formulated. The content of moral damage is analyzed.

Key words: non-pecuniary damage, damage, moral damage, compensation for non-pecuniary damage.